

Лекція з вибіркової навчальної дисципліни

«Правове регулювання природокористування» за темою:

«Юридична відповідальність за порушення законодавства у сфері природокористування»

План

1. Поняття та види правопорушень у сфері природокористування.
2. Поняття та функції юридичної відповідальності за правопорушення у сфері природокористування.
3. Види юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері природокористування.
4. Особливості міжнародно-правової відповідальності за правопорушення у сфері природоресурсних відносин.

Рекомендована література

Екологічне право : підручник / [А. П. Гетьман, Г. В. Анісімова, А. К. Соколова та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2019. 552 с.

Екологічне право. Особлива частина (схеми і таблиці): підручник / А.П. Гетьман, А.К. Соколова, О.В. Донець та ін.; за ред. А.П. Гетьмана. Харків, 2015. 496 с.

Екологічне право в запитаннях та відповідях: навч. посібник / А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2017. 208 с.

Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія / А. П. Гетьман, А.К. Соколова, Г.В. Анісімова та ін.; за ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2014. 784 с.

Німко О.Б., Бондарчук Н.В., Ляшенко Р.Д. та ін. Юридична відповідальність за порушення природоресурсного законодавства України. Монографія. – Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроєкологічний університет», 2016. – 208 с.

Городецька І.А. Адміністративна відповідальність за правопорушення в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу в Україні:

поняття та особливості. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1, 2018. С. 153-157.

Петрова І.Г. Адміністративна відповідальність юридичних осіб у сфері охорони та використання природних ресурсів: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К., 2014. 20 с.

Книш В.І. Особливості адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у галузі охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів. *Право і безпека*. 2011. № 1. С. 68-71.

Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля України: Проблеми теорії, застосування та розвитку кримінального законодавства. – Київ: Верховна Рада України, Інститут законодавства, 2002. 634 с.

Турлова Ю. А. Поняття «Екологічні злочини»: до проблеми визначення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Юридичні науки. Херсон. 2015. Вип. 6, т. 3. С. 69-72.

Турлова Ю. А. Кримінально-правова охорона довкілля у законодавстві країн Європейського Союзу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică (Национальный юридический журнал: теория и практика)*. 2016. № 1/2 (17). С. 92–95.

Турлова Ю. А. Система екологічних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2016. Вип. 36, т. 2. С. 103–109.

Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.

Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. №8073-X URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10..>

Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>.

Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.

Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>.

Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2017 р. № 275. *Офіційний вісник України*. 2017. № 36. Ст. 1131.

Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 20.07.2009 р. № 389. *Офіційний вісник України*. 2009. № 63. Ст. 2242.

Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів водних біоресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2011 р. № 1209. *Офіційний вісник України*. 2011. № 92. С. 35.

Про затвердження Такс для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України), затв. Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства екології та природних ресурсів України 19.06.2017 р. № 301/222. *Офіційний вісник України*. 2017. № 58. С. 185.

Методика визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами: затв. Наказом Мінприроди України від 29.08.2011 р. № 303. *Офіційний вісник України*. 2011. № 73. Ст. 2766.

Про затвердження такс для обчислення шкоди, заподіяної лісу: затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 23 лип. 2008 р. № 665. *Офіційний вісник України*. 2008. № 56. Ст. 1868.

1. Поняття та види правопорушень у сфері природокористування.

Сучасні перетворення в нашій країні неминуче торкаються питань вирішення складних проблем природоресурсного законодавства, пов'язаних із частішими проявами заподіяння шкоди природі взагалі, окремим природним компонентам або життю і здоров'ю людини, зокрема, внаслідок забруднення довкілля у зв'язку з господарською діяльністю або нераціонального, часто самовільного використання природних ресурсів, знищення екологічних систем.

Тому важливим є реагування держави на зазначені негативні тенденції, зокрема, у вигляді встановлення юридичної відповідальності за скоєні правопорушення у сфері використання природних ресурсів.

Природоресурсні правопорушення – це винні, протиправні діяння (юридично значимі дії або бездіяльність), що порушують встановлений порядок здійснення природокористування, реалізації прав природокористувачів та власників природних ресурсів, дотримання норм екологічної безпеки при здійсненні природокористування, а також завдають шкоду екосистемам та їх природним ресурсам.

Підставами настання юридичної відповідальності за правопорушення у сфері природокористування для особи правопорушника є : наявність факту вчинення правопорушення; норма законодавства, яка забороняє подібну поведінку та встановлює санкцію за її порушення; відсутність обставин, які виключають протиправність діяння (непереборна сила, крайня необхідність тощо) та акт правозастосування до порушника, яким визначаються вид та міра державного примусу.

Природоресурсні правопорушення можна класифікувати за наступними критеріями:

1. За видами природних ресурсів, у сфері використання яких здійснюється правопорушення, та яким заподіюється шкода, виділяються: земельні, лісові, водні правопорушення, порушення законодавства про надра, тваринний світ, атмосферне повітря і тощо.

2. За характером заподіяної шкоди можна виокремити такі правопорушення:

- забруднення окремих природних ресурсів (лісів, вод, надр, земель);
- псування, пошкодження, знищення природних ресурсів (напр., псування земель, знищення тварин, занесених до Червоної книги, пошкодження лісів стічними водами, хімічними речовинами, промисловими і комунально-побутовими відходами тощо);
- виснаження природних ресурсів (виснаження поверхневих і підземних вод, вибірковий відрібок багатих ділянок родовищ корисних копалини, що призводить до їх необґрунтованих втрат та ін.);
- нераціональне використання природних ресурсів (наприклад, нераціональне використання сільськогосподарських земель, земель лісогосподарського призначення та ін.);

3. Залежно від об'єкта правопорушення, можна розділити на дві групи:

- правопорушення, об'єктом яких є суспільні відносини у сфері використання природних ресурсів;
- правопорушення, об'єктом яких виступають права на природні ресурси (самовільне захоплення земель чи використання природних об'єктів без належно оформленої документації,).

4. Залежно від виду діяльності людей у сфері використання природних ресурсів та впливу на довкілля виокремлюються:

- порушення порядку та умов здійснення природокористування (напр., порушення умов дозволів на спеціальне використання природних ресурсів; перевищення лімітів використання природних ресурсів; самовільне використання природних ресурсів, незаконна порубка лісу; порушення правил водокористування тощо);

- порушення вимог екологічної, техногенної, в т. ч. пожежної безпеки в процесі природокористування (напр., порушення встановлених правил використання надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, а також незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення; проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; забруднення моря тощо);

- порушення у сфері здійснення окремих видів діяльності, в т.ч. господарської, що пов'язана з використанням природних ресурсів (напр., безгосподарське використання земель; незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину; самовільна забудова площ залягання корисних копалин тощо);

- порушення законодавства про особливо цінні території та об'єкти (напр., невиконання вимог охорони, умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду; полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України тощо)

5. За характером вживаних санкцій, тобто залежно від виду визначеної відповідальності:

– кримінальні, адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні та інші правопорушення.

6. За ступенем суспільної небезпеки виділяють:

- природоресурсні злочини (кримінальні правопорушення);
- адміністративні, цивільні, дисциплінарні правопорушення.

2. Поняття та функції юридичної відповідальності за правопорушення у сфері природокористування.

Порушення норм природоресурсного законодавства, невиконання визначених ними приписів тягне за собою застосування заходів юридичної відповідальності. Юридична відповідальність у сфері природокористування є одним з основних елементів правового забезпечення раціонального використання та збереження природних ресурсів.

Відповідно до теорії права, **юридична відповідальність** – це передбачені санкціями норм права несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких зазнає особа за вчинене правопорушення.

Відповідальність за порушення природоресурсного законодавства можна поділити на наступні види. Зокрема, на **позитивну** – обов'язок виконувати норми взаємовідносин суспільства та природи з метою раціонального використання і збереження природних ресурсів; та **ретроспективну** – застосування відповідних санкцій до винних осіб за правопорушення, які спрямовані на примусове виконання юридичними і фізичними особами передбачених законом норм і правил.

Загальними ознаками юридичної відповідальності у сфері природокористування є такі:

1) *Передбачає настання несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру:* наприклад, обмеження волі, позбавлення волі (передбачені ст. 239 КК – забруднення або псування земель, що спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки); накладення штрафу (напр., ст. 53 КУпАП – використання земель не за цільовим призначенням), обов'язку відшкодувати шкоду, оголошення догани, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (напр., ст. 239² КК - незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах);

2) *До юридичної відповідальності притягаються за вчинення правопорушення, що свідчить про негативну правову оцінку цієї поведінки. Притягнення до юридичної відповідальності здійснюється лише за наявності юридичних, фактичних та процесуальних підстав. (напр., у ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», ст. 68 перелічений загальний перелік діянь, за які наступає юридична відповідальність).*

3) *Юридична відповідальність застосовується лише до деліктоздатних суб'єктів.*

4) Притягнення до юридичної відповідальності зазвичай здійснюється уповноваженими на те суб'єктами *шляхом правозастосування* (напр., розгляд справ про адміністративні правопорушення у сфері використання природних ресурсів, накладання адміністративних стягнень покладені, зокрема, на державних інспекторів з охорони навколишнього природного середовища, представників Держлісагентства (головних лісничих), органів рибоохорони тощо) .

5) Настання несприятливих наслідків, передбачених санкціями норм права, забезпечується можливістю *застосування державного примусу.*

Юридична відповідальність за природоресурсні правопорушення виконує такі **функції**:

1. **Забезпечувальну** – забезпечує охорону і збереження належного стану навколишнього природного середовища, окремих його компонентів, природних ресурсів та екосистем.

2. **Превентивну** – виявляється у попередженні нових правопорушень у сфері природокористування, їх профілактиці.

3. **Компенсаційну** – спрямована на поновлення порушеного стану природного середовища, відшкодування шкоди, заподіяної відповідним природним ресурсам, об'єктам чи умовам.

4. *Стимулюючу* – стимулює виконання і додержання вимог екологічного та природоресурсного законодавства всіма громадянами та юридичними особами незалежно від форм власності.

5. *Виховну* – як засіб виховання людей, підвищення їх екологічної культури, формує у громадян впевненість у стабільності існуючого правопорядку, захищеності їх екологічних прав та інтересів.

6. *Каральну* – що полягає в обмеженні прав і свобод правопорушника або покладенні на нього додаткових обов'язків, настанні негативних наслідків.

Юридична відповідальність у галузі використання природних ресурсів має на меті покарання винних, припинення і попередження порушень законодавства у галузі природокористування, а також поновлення порушених прав власників природних ресурсів і природокористувачів.

Отже, юридична відповідальність за порушення природоресурсного законодавства є комплексним міжгалузевим інститутом природоресурсного права і характеризується тим, що, по-перше, має особливу підставу – природоресурсне правопорушення, а, по-друге, передбачає застосування санкцій різного характеру до осіб, що його вчинили.

3. Види юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері природокористування.

Юридична відповідальність за порушення природоресурсного законодавства передбачає застосування санкцій кримінального, адміністративного, цивільно-правового, дисциплінарного характеру. Тому юридичну відповідальність поділяють на види за галузевою належністю санкції, що застосовується до правопорушника. Відповідно у сфері природокористування виділяють кримінальну, адміністративну, цивільно-

правову та дисциплінарну відповідальність. Особливий вид – міжнародно-правова відповідальність.

Кримінальна відповідальність полягає в застосуванні до винної у вчиненні злочину фізичної особи покарання, передбаченого кримінальним законом. Є найсуворішим видом відповідальності, що застосовується за природоресурсні правопорушення.

Природоресурсні злочини – передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні діяння, що посягають на суспільні відносини у сфері охорони, використання, збереження та відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на довкілля, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та екосистем.

Кримінальний кодекс України містить окремий розділ, присвячений злочинам проти довкілля, де відповідні правопорушення виділені в окрему групу, родовим об'єктом яких є відносини у галузі охорони навколишнього природного середовища та здійснення природокористування, забезпечення екологічної безпеки. Одним із підтверджень важливості врахування екологічної складової та підвищення захищеності довкілля та його природних ресурсів є виділення в Кодексі окремої статті 441 «Екоцид» у розділі XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Під екоцидом розуміється масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

У свою чергу, природоресурсні злочини можна класифікувати, залежно від їх предмету, на **загальні**, які спрямовані проти навколишнього природного середовища в цілому, наприклад, ст. 236 – Порушення правил екологічної безпеки; ст. 237 - Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення і **спеціальні**, які роблять замах на окремі природні

ресурси, наприклад, ст. 239¹ - Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, ст. 240 - Порушення правил охорони або використання надр, ст. 240¹ - Незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину, ст. 245 - Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, ст. 246 – Незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу, ст. 248 – Незаконне полювання тощо.

Втім, слід зазначити, що вказана диференціація є дещо умовною, оскільки такі злочини, як порушення правил екологічної безпеки та невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення можливі також в різних сферах природокористування, зокрема, у вигляді забруднення або псування земель, порушення правил охорони та використання надр, забруднення атмосферного повітря, забруднення поверхневих, підземних та морських вод та ін. А, наприклад, відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом може поширюватись у випадку добування не тільки об'єктів тваринного, а й рослинного світу.

Особливістю кримінальних злочинів у сфері природокористування є те, що вони характеризуються високим ступенем небезпечності діяння, тобто більшою небезпекою порівняно, наприклад, з адміністративними правопорушеннями. В цьому випадку велике значення мають наслідки цих діянь. Так, для природоресурсних злочинів притаманні наявність істотної шкоди, тяжких наслідків, загибель людей або створення небезпеки для їх життя й здоров'я, спричинення екологічної катастрофи.

При визначенні поняття «істотна шкода» в кожному випадку необхідно враховувати як кількісні та вартісні критерії, так й інші обставини, що мають значення для вирішення цього питання, наприклад, витрати, необхідні для відновлення природних ресурсів, що компенсують втрату цільового призначення природними об'єктами, виведення їх із господарського обороту тощо. Наприклад, у статті **239¹ КК** (незаконне заволодіння ґрунтовим

покривом (поверхневим шаром) земель) матеріальна шкода вважається заподіяною у великому розмірі, якщо її розмір у сто або більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян; а у ст. 239² (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах) особливо великим розміром слід розуміти обсяг поверхневого (грунтового) шару земель, який становить більше, ніж десять кубічних метрів; у ст. 246 (незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу) істотною шкодою вважається така шкода, яка у двадцять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша істотна шкода, завдана навколишньому природному середовищу в частині забезпечення ефективної охорони, належного захисту, раціонального використання та відтворення лісів.

Крім того, у справах про злочини, відповідальність за які передбачена ст. 246 КК, шкода визнається істотною, коли: були знищені певні види дерев у тій чи іншій місцевості; погіршилися породний склад, якість, захисні, водоохоронні й інші екологічні властивості лісу; виникли труднощі у відтворенні заліснення в певній місцевості; знизилась якість атмосферного повітря; змінились ландшафт місцевості, русло річки; сталась ерозія ґрунту; тощо.

Кримінальна відповідальність за полювання, незаконність якого полягала в порушенні встановлених правил, настає лише за умови заподіяння істотної шкоди. Такою шкодою, зокрема, можуть бути визнані: зникнення того чи іншого виду тварин у певній місцевості; знищення місць компактного проживання та розмноження звірів і птахів, їхніх жител, споруд; руйнування об'єктів природного середовища; знищення тварин, відтворення яких з урахуванням особливостей або чисельності того чи іншого виду (видів) пов'язане зі значними труднощами тощо.

Під **тяжкими наслідками** розуміються загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки; зникнення, масова загибель чи важкі захворювання об'єктів тваринного чи рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні або на певній території; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів та їх ресурсів тощо.

За незаконне полювання в заповідниках чи на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду або на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, занесені до Червоної книги України, кримінальна відповідальність настає незалежно від того, чи мали місце шкідливі наслідки.

Визначаючи ступінь тяжкості злочину, необхідно враховувати характер вчинених дій та наслідки, що настали: наприклад, ступінь забруднення землі, надр, вод, атмосферного повітря чи іншого шкідливого впливу на них; вид і кількість небезпечних речовин, що потрапили в природне середовище; кількість людей, які постраждали; кількість тварин або риби, що загинули; розмір заподіяної довіллю шкоди; тощо.

Необхідно враховувати також і те, що для притягнення винних до кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері природокористування природні ресурси повинні бути у нерозривному безпосередньому зв'язку з навколишнім середовищем (природою). У випадку, якщо ці ресурси вилучені на законних підставах з довілля, але в подальшому є факт незаконного заволодіння ними, то відповідальність повинна наставати за злочини проти власності, оскільки після вилучення об'єктів з навколишнього природного середовища на них поширюється правовий статус речей.¹ Це стосується, наприклад, незаконного заволодіння

¹ Див. Постанову Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля» від 10.12.2004 р. № 17.

деревами, зрубаними та підготовленими до складування або вивезення, яке кваліфікується як злочин проти власності.

При притягненні до кримінальної відповідальності у порушника підлягає вилученню незаконно добута продукція (звірі, птахи, риба, деревина, хутра, корисні копалини тощо). Якщо ж незаконно добута продукція не була вилучена, а використана чи реалізована самим правопорушником або стала непридатною, то її вартість підлягає стягненню з порушника в повному обсязі.

Також при притягненні до відповідальності за злочини у сфері природокористування підлягають конфіскації й належні винним особам знаряддя злочину (предмети чи технічні засоби, які умисно використовувалися їх власником чи співучасниками злочину для незаконного полювання, рибальства, порубки дерев тощо, а також для полегшення вчинення зазначених дій: рушниця, вибухівка, рибальські сіті, транспортні засоби (останні можуть бути визнані знаряддям злочину не тільки тоді, коли вони використовувалися безпосередньо в процесі полювання чи рибальства, а й коли без їх використання вчинення злочину було б неможливим чи надто складним).

Адміністративна відповідальність є найбільш поширеним видом юридичної відповідальності у сфері природокористування, оскільки саме в її межах відбувається реагування держави на порушення встановлених правових норм, приписів, порядків, правил, пов'язаних з використанням природних ресурсів. Її можна вважати одним із найбільш ефективних засобів впливу на правопорушників в зазначеній сфері.

Особливості та ефективність адміністративної відповідальності у сфері природокористування полягають у наступному :

- підставою адміністративної відповідальності є вчинення особою адміністративних проступків, які порушують встановлені правила, що діють у сфері природокористування;

- адміністративні стягнення внаслідок незначної суспільної небезпеки діянь мають менш суворий (порівняно з кримінальними) характер (серед санкцій, передбачених в рамках адміністративної відповідальності – штраф, оплатне вилучення чи конфіскація, тимчасове позбавлення спеціального права, припинення дії чи анулювання спеціального дозволу);

- суб'єктами, уповноваженими накладати адміністративні стягнення, є органи адміністративної юрисдикції – суди, органи виконавчої влади, їх посадові особи;

- переліки адміністративних правопорушень, хоча й є виключними, але застосовуються до широкого кола суспільних відносин;

- основні види адміністративних правопорушень у сфері природокористування встановлюються КУпАП, але деякі з них можуть бути передбачені у спеціальних законах (напр., ЗУ «Про виключну (морську) економічну зону України»);

- спрощені, в більшості випадків позасудові, процедури притягнення до відповідальності дозволяють оперативніше реагувати на правопорушення.

Природоресурсне адміністративне правопорушення (проступок) – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на встановлений порядок використання природних ресурсів або користування природними об'єктами, реалізації права власності на них, прав природокористувачів, а також на порядок управління використанням природних ресурсів та за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Як вже зазначалось, основна маса адміністративних природоресурсних правопорушень передбачена КУпАП. Їх можна класифікувати: а) за об'єктами (правопорушення у сфері використання земель, вод, надр, рослинного, тваринного світу тощо); б) за суспільними відносинами, на які посягає протиправне діяння (відносини у сфері реалізації права власності, використання природних ресурсів або їх охорони та відновлення); в) за

видами господарської діяльності, що негативно впливає на стан природних ресурсів; г) у сфері забезпечення екологічної безпеки природокористування.
Зокрема, це:

гл.7 «Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини»
(ст. 52 - Псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель; ст. 53 - Порушення правил використання земель; **ст. 53¹ -** Самовільне зайняття земельної ділянки; **ст. 53³ -** Зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу; **ст. 53⁴ -** Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель; **ст. 54 -** Порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; **ст. 57 -** Порушення вимог щодо охорони надр; **ст. 58 -** Порушення правил і вимог проведення робіт по геологічному вивченню надр; **ст. 58¹ -** Порушення вимог щодо видобутку корисних копалин; **ст. 59 -** Порушення правил охорони водних ресурсів; **ст. 59¹ -** Порушення вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення і засмічення; **ст. 60 -** Порушення правил водокористування; **ст. 63 -** Незаконне використання земель державного лісового фонду; **ст. 64 -** Порушення встановленого порядку використання лісосічного фонду, заготівлі і вивезення деревини, заготівлі живиці; **ст. 65. --** Незаконна порубка, пошкодження та знищення лісових культур і молодняка; **ст. 65¹ -** Знищення або пошкодження позахисних лісових смуг та захисних лісових насаджень; **ст. 67 -** Здійснення лісових користувань не у відповідності з метою або вимогами, передбаченими в лісорубному квитку (ордері) або лісовому квитку; **ст. 68 -** Порушення правил відновлення і поліпшення лісів, використання ресурсів спілої деревини, вимог з охорони пралісів, квазіпралісів та природних лісів; **ст. 70 -** Самовільне сінокосіння і пасіння худоби, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід; **ст. 76 -** Знищення корисної для лісу фауни; **ст. 85 -** Порушення правил використання об'єктів тваринного світу; **ст. 87 -** Порушення вимог щодо

охорони середовища перебування і шляхів міграції, переселення, акліматизації та схрещування диких тварин; ст. **88** - Незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу; ст. **88¹** - Порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу, правил утримання диких тварин у неволі або в напіввільних умовах; ст. **89**- Жорстоке поводження з тваринами; ст. **90** - Порушення вимог щодо охорони видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України; ст. **91** - Порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду; ст. **91²** - Перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів тощо.

За видами господарської діяльності, що може впливати на стан природних ресурсів: ст. **71** - Введення в експлуатацію виробничих об'єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси; ст. **72** - Пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, нафтою і нафтопродуктами, шкідливими викидами, відходами і покидьками; ст. **73**- Засмічення лісів відходами; ст. **78¹** - Порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ; ст. **85¹** - Виготовлення, збут, зберігання чи реклама заборонених знарядь добування (збирання) об'єктів тваринного або рослинного світу.

У сфері забезпечення екологічної безпеки в процесі природокористування: ст. **77** - Порушення вимог пожежної безпеки в лісах; ст. **77¹** - Самовільне випалювання рослинності або її залишків; ст. **78** - Порушення порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або впливу на неї фізичних та біологічних факторів тощо.

У сфері реалізації права власності на природні ресурси: гл. **6** «Адміністративні правопорушення, що посягають на власність» (ст.ст. **47 -50**).

Цивільно-правова відповідальність у сфері природокористування настає за вчинення екологічного делікту і полягає в застосуванні цивільно-правових санкцій, передбачених законом або договором.

Особливостями такої відповідальності є:

- притягнення до неї здійснюється судом (загальним, господарським, третейським);
- презумпція винуватості порушника (відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання або заподіяла шкоду);
- можливість притягнення за відсутності вини (напр., за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки);
- цивільно-правові санкції мають переважно правовідновний характер.

Цивільно-правова відповідальність за правопорушення у сфері використання природних ресурсів полягає у відшкодуванні конкретної майнової шкоди, завданої природним ресурсам як об'єктам державної, комунальної або приватної власності.

Особливість цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну природним ресурсам, полягає у тому, що мають бути відшкодовані як майбутні витрати природокористувачів на відновлення відповідних природних ресурсів, так і державні витрати по відновленню якості окремих компонентів навколишнього природного середовища.

Важливо, що застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від компенсації шкоди, заподіяної забрудненням довкілля та погіршенням якості природних ресурсів. Таким чином, цивільно-правова відповідальність може бути застосована разом з іншими видами юридичної відповідальності. Ця обставина пояснюється тим, що заходи відповідальності у разі застосування дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності за своєю юридичною природою є заходами стягнення, а не відшкодування шкоди, хоча в багатьох випадках ці стягнення мають майновий характер (позбавлення премії, штраф, конфіскація).

Правовою основою для застосування цивільно-правової відповідальності у сфері природокористування є ст.66 Конституції України, в якій передбачено обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, а також відшкодувати завдані ним збитки.

Загальні засади застосування такої відповідальності визначені також у ст. 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» :

Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі.

Особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування недержаних витрат за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

Особи, що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

Слід зазначити, що необхідною умовою виникнення зобов'язань щодо відшкодування заподіяної шкоди є наявність самої шкоди. Шкода у сфері здійснення природокористування є частиною більш загального поняття «екологічна шкода» та може проявлятися у різних формах - забруднення навколишнього природного середовища, виснаження окремих природних ресурсів, руйнування екологічних зв'язків та екологічних систем, завдання збитків природокористувачам та ін. Така шкода також може бути завдана і внаслідок дії стихійних сил природи (повені, землетруси, зсуви тощо). Особливість екологічної шкоди (в т.ч. і природоресурсної шкоди) полягає у тому, що в більшості випадків така шкода є непоправною або відносно відновлюваною, оскільки відтворення компонентів природи пов'язано довготривалим періодом та значними матеріальними затратами.

Екологічна шкода може бути відшкодована такими способами: поновлення майна в натурі (відтворення знищених природних ресурсів); відшкодування збитків, завданих природним компонентам (відновлення природних ресурсів); відшкодування збитків природокористувачу;

компенсація витрат, спрямованих на оздоровлення навколишнього природного середовища і поліпшення його якості.

Основною проблемою, яка виникає в процесі компенсації шкоди, завданої природним ресурсам внаслідок скоєння правопорушення, є визначення її розміру. Справа в тому, що економічна та екологічна оцінка вартості природних ресурсів та об'єктів не завжди збігаються та можуть диференціюватися залежно від регіональних, природно-кліматичних умов, характеру економічних відносин, що домінують на певній території, співвідношення попиту та пропозиції тощо.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10.12.2004 р. №17 зазначалось, що при обчисленні розміру відшкодування шкоди, заподіяної знищенням або пошкодженням природних ресурсів, слід додержуватись вимог тих нормативних актів, якими встановлено відповідні правила. Зокрема, з'ясовувати кількісні та якісні критерії. Тому в екологічному законодавстві сформована ціла система способів обчислення шкоди, заподіяної порушенням природоресурсного законодавства.

Таксовий спосіб обчислення шкоди, заподіяної природоресурсними правопорушеннями, є одним із найпоширеніших способів обрахування шкоди. Такси як інструмент обчислення екологічної шкоди передбачені для обчислення розміру шкоди окремим природним ресурсам чи об'єктам. Такі такси розробляються уповноваженими суб'єктами і фактично представляють собою грошове вираження вартості окремих природних об'єктів чи ресурсів, яка враховує всі необхідні витрати, пов'язані із відновленням природних ресурсів та об'єктів, їх поширеність, унікальність, екологічну та економічну цінність.

Сьогодні затверджені наступні такси:

Такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів водних біоресурсів, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21.11.2011 р. № 1209;

Такси для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України), затв. Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства екології та природних ресурсів України 19.06.2017 р. № 301/222;

Такси для обчислення шкоди, заподіяної лісу: затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 23 лип. 2008 р. № 665;

Такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 541.

Таксовий метод характеризується надзвичайною зручністю, точністю та легкістю його застосування.

Нормативний спосіб обчислення шкоди полягає у застосуванні у випадку порушення природоресурсного законодавства підвищених (кратних) сум за використання природних ресурсів порівняно із сплатою податку чи платежу. У цьому випадку за основу беруться встановлені законодавством розміри зборів (рентної плати за спеціальне природокористування) та застосовуються відповідні коефіцієнти. Приклад: у Податковому кодексі України встановлені ставки рентної плати за спеціальне використання вод. У разі перевищення водокористувачами встановленого річного ліміту використання води, рентна плата обчислюється і сплачується у 5-тикратному розмірі, виходячи з фактичних обсягів використання води понад встановлений ліміт.

Розрахунковий спосіб обчислення шкоди являє собою складну систему формульних розрахунків, що здійснюються за затвердженими методиками і

враховують особливості природних об'єктів та ресурсів. До таких методик, зокрема, належать:

Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів, затв. наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 20.07.2009 р. № 389;

Методика визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами: затв. Наказом Мінприроди України від 29.08.2011 р. № 303;

Методика розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення правил рибальства та охорони водних живих ресурсів, затв. Наказом Мінагрополітики та Мінприроди України від 12.07.2004 р. № 248;

Методика розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, затв. Наказом Мін-ва охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 18.05.1995 р. № 35.

Розрахунковий спосіб орієнтований на оцінку шкоди, завданої внаслідок порушень природоресурсного законодавства з метою отримання коштів на проведення відновлювальних заходів із врахуванням зниження кількісних та якісних показників природних ресурсів.

Витратний спосіб обчислення шкоди може застосовуватись у випадках, коли необхідно оцінити втрати, пов'язані, наприклад, із вилученням природних об'єктів та їх ресурсів із господарського обігу, зміни їх цільового призначення, компенсації їх власникам або користувачам. Прикладом застосування такого способу можна назвати Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затв. постановою КМУ від 19.04. 1993 р. № 284. Відповідно до цього Порядку, власникам землі та землекористувачам відшкодовуються

збитки, заподіяні вилученням (викупом) та тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання, погіршенням якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан та недержанням доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок.

Дисциплінарна відповідальність – це відповідальність працівника перед роботодавцем або уповноваженою ним особою за невиконання або неналежне виконання своїх трудових обов'язків. Так, за результатами перевірки підприємства, установи, організації органами екологічного контролю, які виявили порушення, роботодавець має право застосовувати дисциплінарні стягнення до працівників, з вини яких відбулися вказані правопорушення (напр., догана або звільнення).

Прикладом застосування дисциплінарної відповідальності є також повне або часткове позбавлення премій посадових осіб або спеціалістів, які винні у порушенні вимог щодо охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів. Таке депреміювання може здійснюватися за поданням Державної екологічної інспекції згідно з рішеннями органів управління суб'єкта господарювання.

4. Особливості міжнародно-правової відповідальності за правопорушення в сфері природоресурсних відносин.

Міжнародно-правова відповідальність у сфері природоресурсних відносин означає настання негативних наслідків для суб'єкта міжнародного права, який допустив порушення норм міжнародного екологічного (природоресурсного) права.

До основних ознак міжнародно-правової відповідальності за правопорушення у сфері природокористування відносяться наступні:

- єдиною підставою для її настання є міжнародне екологічне (природоресурсне) правопорушення;
- порядок застосування цієї відповідальності регулюється нормами міжнародного права;
- вона пов'язана з відповідними негативними наслідками для правопорушника;
- її метою є забезпечення міжнародного екологічного правопорядку.

Норми, що визначають екологічну відповідальність держав у міжнародному праві, становлять особливий міжнародно-правовий інститут. Ні в екологічній, ні в інших сферах дії міжнародного права ці норми на сьогодні достатнім чином не кодифіковані. Тому істотну роль тут відіграють вироблені міжнародною практикою звичаї.

Сутність міжнародного екологічного правопорушення полягає в порушенні державою своїх міжнародних зобов'язань екологічного характеру.

Основною особливістю міжнародно-правової відповідальності за правопорушення у сфері природокористування є те, що така відповідальність не має галузевого поділу, як то існує у внутрішньодержавному праві. Разом з тим можуть застосовуватись різні режими міжнародно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну природним ресурсам.

Міжнародні правопорушення у сфері природоресурсних відносин часто за об'єктами співпадають з міжнародними екологічними правопорушеннями, які в свою чергу поділяють на відповідні *міжнародні злочини* і *міжнародні делікти*. Ці категорії відрізняються між собою ступенем небезпеки для міжнародного співтовариства. З урахуванням цього до міжнародних екологічних злочинів належать істотні порушення державою міжнародних зобов'язань, які є визначальними для охорони і захисту навколишнього середовища. Будь-яке інше міжнародно-протиправне діяння екологічного характеру відносять до категорії міжнародних деліктів.

За скоєння міжнародного екологічного злочину відповідальність несуть як винні у цьому держави, так і посадові особи цієї держави.

До *міжнародно-злочинних дій належать*: масове забруднення атмосферного повітря і морського середовища; застосування методів і засобів ведення воєнних дій, які мають на меті завдати великої і довготривалої шкоди природному середовищу (ст. 35 Протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р.); екоцид, що виявляється у примусовому використанні природних умов і явищ для досягнення воєнної переваги над противником за допомогою ведення геофізичної (вулканічна діяльність, землетруси тощо) чи метеорологічної війни (урагани, лавини, зсуви, цунамі тощо), широкому застосуванні зброї масового знищення.

Окремої уваги приділимо такому злочину, як **екоцид**. Кримінальний кодекс України, як зазначалось раніше, відносить екоцид до злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку і розуміє під ним *масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу*.

Слід зазначити, що в сучасних умовах цивілізаційного розвитку екоцид стає не тільки найбільш небезпечним злочином, а й таким, що має не завжди передбачувані наслідки для безпеки людства, оскільки характеризується умисним нанесенням шкоди, що має незворотні наслідки для навколишнього середовища як природної основи існування людей. *Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.)* забороняє використання будь-яких засобів впливу на природне середовище для зміни шляхом цілеспрямованого керування природними процесами динаміки, складу і структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу або космічний простір (ст. 2). В наш час цей документ розглядається практично як конвенція проти екоциду. Конвенція також передбачає співпрацю держав у збереженні, покращенні та мирному використанні природного середовища. І хоча цей документ пов'язує злочин екоциду безпосередньо з воєнними діями, варто зазначити, що

вірогідність його здійснення можлива і без стану війни (напр, зміна клімату через вплив на льодове покриття Арктики і Антарктиди).

Кримінальна відповідальність за міжнародні екологічні злочини може застосовуватися спеціальними міжнародними судами (трибуналами) або судами держав, на території яких вчинено злочин. Але конкретної практики застосування такої відповідальності фактично немає. Нині вона виконує переважно роль превентивного засобу в галузі забезпечення міжнародного екологічного правопорядку.

Більш реальними є санкції, які застосовуються за вчинення **міжнародних екологічних деліктів**. У зв'язку з цим виділяють два види відповідальності – **нематеріальну і матеріальну**. Конкретними формами нематеріальної відповідальності за екологічні делікти можуть бути **реторсії** (правомірні примусові дії держави у відповідь на недружній акт з боку іншої держави), **сатисфакція** (принесення державою-порушником вибачень постраждали державі) та **репресалії** (правомірні примусові дії держави, що мають на меті відновлення своїх прав, порушених іншою державою). Як репресалії, зокрема, досить часто застосовується затримання чи арешт рибальських суден за порушення правил рибальства.

Сутність матеріальної відповідальності полягає у **повній** або **частковій компенсації матеріальної чи моральної шкоди**, завданої внаслідок порушення міжнародних екологічних зобов'язань. У більшості випадків вина правопорушника є необхідною умовою настання такої відповідальності.

Водночас у міжнародній практиці застосовується й **безвинна**, або так звана **абсолютна, відповідальність**. Вона здебільшого пов'язана із завданням **шкоди джерелами підвищеної небезпеки** (ядерними установками, повітряними і космічними апаратами тощо). Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами (1972 р.), наприклад, передбачає, що "запускаюча держава несе абсолютну

відповідальність щодо виплати компенсації за шкоду, завдану їй космічними об'єктами на поверхні Землі чи повітряному судну в польоті" (ст. П).

У практиці міжнародно-правової відповідальності в сфері природоресурсних відносин існує цілий ряд режимів відповідальності, що відображають особливості впливу різних галузей міжнародного права на відповідні відносини. Таку множинність режимів відзначила і Комісія міжнародного права ООН, розглядаючи відповідальність за транскордонну шкоду, заподіяну в результаті небезпечних видів діяльності. Отже, фахівці з міжнародного права у зазначеній сфері виділяють:

а) відповідальність держав за протиправні діяння (щодо природних ресурсів окупованої території);

б) відповідальність держав за транскордонну шкоду в рамках *due diligence* (неприйняття відповідних актів з регулювання небезпечної діяльності);

в) відповідальність оператора та судновласника за транскордонну шкоду, заподіяну в результаті небезпечних видів діяльності;

г) цивільно-правову відповідальність на основі міжнародних договорів для операторів, наприклад, в рамках експлуатації ядерних установок та нафтотанкерів;

д) індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних і юридичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права (грабіж природних ресурсів в рамках окупації чи воєнних дій).